

meghalt teológus művét. Az armagnac párttól láthatólag függetlenül, az egyetem kancellárjaként cselekvő Gerson az elítélt szerző legfőbb bűnének azt tartotta, hogy a zsarnokgyilkosságot igazoló nézeteit, amelyek semmiképpen sem tekinthetők az egyház hivatalos álláspontjával egyezőkné, nem szűk egyetemi körben, hanem népnyelven, népes hallgatóság előtt, nyilvános beszédben fejtette ki, amivel „sokakat szörnyen megbotránkoztatott a képzetlenebbek közül” („multi simplices horribiliter sunt scandalizati”, *Opera omnia*, 5. köt., 947. old. – vö. Guené: *i. m.* 237. skk. old.).

Gerson, az általános (egyházi) felfogásnak megfelelően, a megbotránkoztatást még a gyilkosságnál is súlyosabb bűnnek tekintette. A teológusok különbséget tettek a súlyosabb *scandalum activum* és a kevésbé súlyos *scandalum passivum* között aszerint, hogy a szóban forgó cselekedet *per se* vagy csak *per accidens* vezet másokat bűnbe. A *scandalum activum* elkerüléséhez azonban nem elég a jó szándék. Arra is szükség van, mondja Aquinói Szt. Tamás, hogy elkerüljük az olyan cselekedeteket, amelyek „természetük-nél fogva bűnre vezetnek, mint amikor valaki nyilvánosan követ el bűnt vagy valami bűnhöz hasonlót” (*Summa Theologiae*. La Editorial Catolica, Madrid, 1950–1951, Iia–IIae, q. 43, a. 1, 3. köt., 295. old.). Ilyenformán a nyilvános cselekvés mindig magában hordozza a megbotránkoztatás veszélyét. Azt hiszem, itt található a közvélemény középkori értelmezésének legfontosabb sajátossága, amelyet csak akkor veszünk észre, ha valamilyen az egyházi-vallási diskurzus is a látóterünkbe kerül – feltéve persze, hogy a rendelkezésre álló források ezt megengedik. Itt a közvélemény nem egyszerűen az államra vagy a közrendre veszélyes, féken tartandó erőt jelent, hanem a laikusokat, az „egyszerű lelkeket”, akiket a saját érdekükben kell megvédeni a megbotránkozató eszméktől. Nem a „magánszféra” vagy az *arcana imperii* szorul itt védelemre a nyilvánossággal szemben, hanem éppenséggel a nyilvánosságot kell megóvni a „magánbűnöktől”.

László Péter – Martin Rady (eds.): Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956

*Hungarian Cultural Centre London –
University College London, London,
2008. 361 old., § 37,95*

Napjainkban újra élénk vita tárgya a kommunista állambiztonsági, politikai rendőrségi iratok hozzáférhetősége. Nemrég fejezte be munkáját a Kenedi-bizottság, amely egy éven át vizsgálta a kutatók elől máig elzárt dokumentációt azért, hogy javasolja nyilvános megismerhetőségét. Kevesen tudják, hogy az első ilyen jellegű „vizsgálatot” a 2008 júniusában, Londonban meghalt magyar történész, Péter László folytatta még 1956. október végén. Igaz, neki nem adatott egy év, csak öt nap az iratokban való elmélyedésre; október 30-án kapta az egyetem Forradalmi Diák Bizottságától a megbízást – néhány más fiatal történész-szel együtt –, hogy tekintsen bele az Államvédelmi Hatóság irataiba. Péter az orosz invázió napjáiig folytathatta tevékenységét, tapasztalatairól 1957 júniusában számolt be interjú formájában Angliában, a New York-i Columbia egyetem 1956-os menekültekkel készített oral history kutatási projektje számára. A szöveg ötven évvel később, egy 2008-ban, Londonban megjelent tanulmánykötetben került először az olvasóközönség elé.

A kötet a Londoni Egyetemen 2006 szeptemberében tartott, nagyszabású 1956-os konferenciának az anyagát tartalmazza. E tudományos tanácskozás ötlete és koncepciója egyaránt Péter László fejből pattant ki. Nem elégedve meg a forradalom ötvenedik

évfordulójának évében nagy számban tartott tudományos megemlékezések szokványos tematikájával, Péter úgy döntött: arra teremt fórumot, hogy a történészek elgondolkodjanak a „forradalom” fogalom jelentésén és történeti alkalmazhatóságán. Mint a kötethez írt bevezetőjében megjegyezte, általános gyakorlat, hogy a politikai hatalommal szembeni ellenállást lázadásnak, forradalomnak nevezik. Nincs azonban egyetértés abban, mely eseményeket tekintünk lázadásnak, felkelésnek, zavargásnak vagy forradalomnak. S miután a társadalmi elégedetlenség a történelem során változatos formákat öltött, arra követelték, hogy a „forradalom” kifejezés velük kapcsolatos használata analitikus szempontból nem a legmegfelelőbb (xiii. old.).

Levonva fogalomtörténeti elemzésének tanulságát, Péter László megállapítja, hogy a „forradalom” szó használata a politikai felfordulások leírásában az események értékelésén, normatív megítélésén múlik. Nem kerülhető meg tehát, hogy mielőtt valamely történelmi eseménysor megjelölésére alkalmaznánk, megvizsgáljuk a jelentését. Péter nem áll egyedül e véleményével az 1956-os magyar eseményeket fogalmi téren újraértékelni igyekvők körében. Tőle függetlenül már mások is arra az álláspontra jutottak, hogy szigorúan tudományos-fogalmi értelemben 1956 talán nem is tekinthető forradalomnak úgy, ahogy a kifejezést 1789 vagy 1917 esetében értik. Helyesebb volna, állítja Kende Péter Raymond Aron valamikori meghatározására emlékeztetve, 1956-ot antitotalitáriánus felfordulásként számmon tartani (Kende Péter: *Eltékozolt forradalom? Új Mandátum*, Bp., 2006. 98–119. old.). Magam pedig azt a véleményt vallom, hogy: „Az 1956-os magyar szabadságküzdelem (amely persze egyúttal nemzeti felkelés is volt) nem minősíthető [...] minden további nélkül forradalomnak a kifejezés modern (ideologikus) értelmében, legfőljebb *revolúciónak*” (Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmái. *BUKSZ*, 2007. tavasz, 48. old.)

Oly módon igyekezett Péter megközelíteni 1956-ot 32 magyar, angol és néhány más nemzetiségű történész bevonásával, hogy végre kiderüljön:

mit jelent forradalmat kiobbantani a kora újkori Európában, minek felelnek meg az egykori rendi vagy nemzeti ellenállások (felkelések) Magyarországon, és minek minősíthetők a XIX. század közepi, majd a XX. század eleji forradalmak és felkelések Európaszerte? Nem utolsósorban: mi a helyzet az antisztalinista ellenállással? Ennek megfelelően alakult a kötet szerkezeti felépítése. A *Forradalmi kontextusok* fejezetcím alá sorolt három tanulmány (Michael Braddick, Brodie Richard és Tim Beasley-Murray) a XVII. századi angol felkelés-polgárháború-forradalom problematikáját, valamint 1989 kelet-európai eseményeinek a Hannah Arendt, Walter Benjamin és Slavoj Žižek elméleti fejtegetéseiből kibontható értelmét boncolgatja. *Az Ellenállás és felkelés a kora újkori Magyarországon* című blokk négy tanulmánya – Péter Lászlónak a *ius resistendi* magyar hagyományáról szóló fejtegetése, Martyn Radynak a Bocskai-felkelésről, Szijártó M. Istvánnak a Rákóczi-felkelésről és Szakály Orsolyának a magyar jakobinusok összeesküvéséről szóló elbeszélése – hazai kontextusban ecseteli a problémát. A következő szerkezeti egység keretei között tágabb tér- és időbeli dimenzióban kerül a kérdés napirendre: az 1840-es évektől (Alan Sked, Robert Gray, Hermann Róbert, Deák Ágnes) 1918-ig, sőt a két világháborúig terjedően (Thomas Lorman, Rebecca Ann Haynes) mutatják be hazai és nem magyar historikusok a magyarországi mellett a lengyel és román fejleményeket. S csak miután valamelyest tisztázódtak a forradalom (felkelés, lázadás, polgárháború) szerkezetétől történeti kérdései, merül fel a magyar 1956 (Báttonyi Gábor, Pók Attila, Rainer János, Paul Hollander, Gyáni Gábor, Bak M. János, Figder Éva, Vajda Zsuzsanna és Eörsi László, Schöpflin György), illetve néhány kelet-európai párhuzam kérdése (Martin D. Brown, Grzegorz Berendt, Alan McDougall). 1956 következményei, beleértve az esemény emlékeztetőit is, további kilenc tanulmányt ihletett (Jeszenszky Géza, Ungváry Krisztián, Rachel Beckles-Willson, Peter Sherwood, Litván György, Kabdebó Tamás, Rónay Gabriel és I. W. Roberts). A kötetet Péter szerkesztőtársa, Martyn Rady összegző esszéje zárja.

Mielőtt belefedkezünk a diskurzus néhány érdekesítő témájába, nem érintve a kötet teljes anyagát, röviden visszatérek Péter 1956-os kutatói élményeihez és az emigrációban kiteljesedő tudói pályájához.

Nem Péter az első, aki betekintést nyert egy kommunista állam titkos irattárába. Az 1941-ben német megszállás alá került Szmolenszk német, a háború után nyugati kézre jutott iratgyűjteménye adott erre először alkalmat, bár könyvként 1958-ban látott csupán napvilágot. (Merle Fainsod: *Smolensk under Soviet Rule*. Cambridge University Press, Cambridge, 1958.). E kiadvány ismeretében írta meg Hannah Arendt iskolateremtő tanulmányát a szovjet totalitarizmusról (Hannah Arendt: *A totalitarizmus eredete*. Európa, Bp., 1992. Harmadik rész). Péter nem szerezhetett persze e néhány nap alatt olyan beható ismereteket a Gresham-palotabeli (és a mai) Belügyminisztériumban székelő ÁVH titkos irattáráról, mint amilyenekre a háborús zsákmányként publikussá vált szmolenszki levéltár tanulmányozása adott lehetőséget. Ráadásul Péter nem a kommunista állam és társadalmi berendezkedés szakértőjeként tevékenykedett a későbbiekben; eredendő szakmai érdeklődése a XIX. századi magyar és európai liberalizmus, valamint a jogfejlődés történetéhez vonzotta.

1956. november végén hagyta el a korábban levéltáros Péter Magyarországot; 1957 elején posztgraduális diákként az oxfordi Nuffield College-ba került. Megszerezve a doktori fokozatot, 1963-ban a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-Európai Intézetében kapott állást, itt tanított (1973-tól professzori minőségben) 1994-es nyugdíjba vonulásáig, ekkor már a tanszék vezetője is volt egyúttal.

Péter egész életében a közjog- és alkotmánytörténet kérdéseit vizsgálta. Nem a szorosan vett jogtörténet, hanem a politikátörténetet érdekelte igazán, az állami intézmények történeti alakulása, a politikai intézményekkel összefüggő konvenciók, mentalitás, eszmék politikai befolyása, a politikai fogalmak történetének megvilágítása. A modern politikai intézmények működése – Péter szerint – a modern korban is a folytonosan ható alkotmá-

nyos tradíciók alapjain nyugszik. A XIX. századi, pontosabban a reformkortól az első világháború végéig tartó időszak magyar történelmét érintő történetírói felfogását könnyvnyi terjedelmű tanulmányban dolgozta ki (Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch [Hg.]: *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Band VII. *Verfassung und Parlamentarismus*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2000. 239–540. old.). Az „ősi alkotmány”, Péter beállításában, a jogok és köteleességek megosztását tekintve kétpólusú: a korona és az ország egyezkedésén (*tractatus*) alapul. Mindez az Osztrák–Magyar Monarchiát megteremtő 1867-es kiegyezéssel sem változott érdemben. Ekkor sem valamiféle népképviselői parlamenti rendszer jött ugyanis létre, hanem a dietalis tractatus éledt újjá, amely átmentette, a modern parlamentarizmusba is beépítette a *iura reserva* és a *iura communicata* (a fejedelmi vagy felségjog, valamint az ország alkotmányos joga) intézményét. Közjogi tekintetben nem két, jogilag független (szuverén) állam lépett tehát szövetségi kapcsolatra (föderációra), hanem két különálló ország hozott létre egymással monarchikus uniót. A magyar politikai elit 1867 után felrúgta az iménti elvet, azt állítva, hogy Magyarországra mint szuverén nemzetállamra nézve nem kötelező többé az uralkodó és az ország közötti egyezség, a *tractatus*. A kérdés fölötti vita a közös hadsereg kapcsán vált különösen élessé, ami idővel oda vezetett, hogy az első világháború előtt a Habsburgokhoz lojális magyar politikai elit sem gondolta többé, hogy birodalmi szálak fűznék országukat az osztrák koronatarományokhoz.

A vázolt közjogi (alkotmányos) konstrukció labilis egyensúlyt biztosított a korona és az ország közötti kapcsolatoknak, ami végül az uralkodó és a kormány túlhatalmához vezetett. Péter ezt a jog autokratikus elvének nevezte. Így lett szerinte az Osztrák–Magyar Monarchia egyik fő jellegzetessége az autokrata tradíció, amely afféle kelet-európai specifikum. Ez utóbb megkönnyítette, ha nem maga okozta is a kommunizmus itteni terjedését a második világháborút

követően (Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris, Bp., 1998. különösen 17–59. old.).

Igy következik Péter Kelet-Európa-konceptiója a dualizmusról kidolgozott alkotmánytörténeti felfogásából. Nem az elmaradott gazdasági vagy társadalmi struktúrák tényéből, hanem a modern parlamentarizmusban tovább élő történeti alkotmányosságából vezette le a kelet-európaiság fő ismérvét, amely szerinte „szükséges belső feltételként” elengedhetetlen volt Kelet-Európa 1945 utáni bolsevizálhatóságához. Ezen a ponton kanyarodunk vissza az ÁVH zegzugos hivatali termeiben bolyongó, a titkos iratokban elmélyedő fiatal történészhez 1956. október végén.

Későn napvilágot látott beszámolójában Péter „belügyminiszteri karriernek” nevezi az ÁVH irataiban való akkori kutakodását (321–340. old.). Már maga a József Attila utca felőli épület is lenyűgöző hatással volt rá, a lényeg azonban a megismert iratokon van. Nyomban meggyőződött róla, hogy az ÁVH munkájában az ország társadalmi, gazdasági és politikai élete a maga egészében visszatükröződött. Itt ugyanis mindenre kíváncsiak voltak, és igyekeztek is mindent működésük (legalábbis figyelmük) hatókörébe vonni. A roppant szerteágazó irathalmazból Péter véletlenszerűen válogatott azzal a céllal, hogy elmélyülhessen a részletekben. Rábukkant például a szervezet ügyviteli iratanyagára, amely tervek, jelentéseket, a munka ellenőrzésére hivatott értékeléseket foglalt magába. Kítűnt belőlük, hogy a politikai rendőrség szintén a tervezettség logikája szerint képzelte el saját tevékenységét: rövid és hosszabb távú tervek készítették a rendszerellenes bel- és külföldi szervezetek, személyek felderítésére és üldözésére (likvidálására), mintha bizony a titkosrendőrség munkája valami előre tervezhető dolog lenne. Érthető ezek után, miért is volt olyan égető szükség az egyre szaporodó osztályellenesség fogalmára, a benne testet öltő fantom elleni folytonos küzdelemre, amely a Rákosi-kor mindennapjainak egyik állandó velejárója volt.

A szervezet egyes hierarchikus szintjei között „szakszerűségüket” illetően nagy

különbségek mutatkoztak; ráadásul az egyes osztályok között nem vagy alig volt koordináció és információcsere. Az iratok tanulmányozásából Péter azt a következtetést vonta le, hogy az ÁVH munkájában a realitásérzék mellett jó adag naivitás is felfedezhető, ami többnyire alacsony szakmai szintű munkavégzéssel párosult. A politikai rendőrség ténykedését megszabó tervezettség szemlélet pedig a kreativitás, a szellemi önállóság nagyfokú hiányát jelezte.

A szervezet munkáját dokumentáló iratokból többek közt a koalíciós időszak (1945–1949) polgári pártjaira irányuló megfigyelési, ezen politikai erőket bomlasztó és üldöző tevékenységet, valamint a politikai emigrációt (különösen a Szabad Európa Rádiót) érintő diverzans akciókat ismerhette meg közelről. Figyelmét különösen megragadta a szervezet működésének informatori része, amely napjainkban oly mértékben foglalkoztatja a közvéleményt. Már akkor megállapította, amit azóta a történeti elemzések megerősítettek, hogy többretegű besúgó hálózat segítette (tartotta életben) az ÁVH rettegett tevékenységét. A kommunista terror közvetlen gyakorlója így a társadalom, annak neki dolgozó kicsiny, ám korántsem elhanyagolható hányada volt.

S végül: az írásbeli dokumentumokhoz szokott levéltáros meglepődve regisztrálta, hogy az ÁVH dokumentációjának tekintélyes hányada csupán magnetofonon férhető hozzá. Levéltárosunk nem tudta kezelni a magnót, és csak remélte, hogy idővel ezt is megtanulva, meghallgathatja őket. Szerencséjére néhány magnószalagnak gépirásos átírata is készült, s így megismerhette például a Rákosi és a kiscsiga Gordon Ferenc, az akkori berni magyar nagykövet telefonbeszélgetésének tartalmát. Ennek közelebbi tárgya Nagy Ferencnek, az éppen hivatalban lévő, 1947 május derekától Svájcban tartózkodó miniszterelnöknek az emigrációba szorítása és ezzel egyenértékű lemondása volt. Abból a tényből, hogy egy kilenc évvel korábbi telefonbeszélgetés hangfelvételét 1956 táján a politikai rendőrség áttette írásos formába, Péter arra következtetett: az ÁVH egy esedékes Rákosi-perre készült, ahhoz gyűjtött terhelő adatokat saját irattárában.

Péter történeti felfogásából és nem utolsósorban az 1956 október végi napokban az ÁVH irattárában szerzett tapasztalataiból következően éles kérdésként fogalmazódik meg a sztálini totális állammal szembeni ellenállás kérdése. Létezett-e bármiféle komoly ellenállás az állami terrort gyakorló erővel szemben, ha igen, kiknek volt tulajdonítható, és milyen formában nyilvánult meg? Ha nem volt ilyen, miért volt vele mégis tele a hivatalos propaganda, miért folyt kiterjedt politikai bűnüldözés az 1956-ot megelőző években? S ha nem beszélhetünk is tényszerűen szembenállásról a társadalom és a (totális) állam között, milyen viszony állt fenn közöttük: milyen fokig és milyen formában kollaborált a társadalom az elnyomó pártállami erőkkel?

A történeti kutatás, nem meglepő módon, ötvenhat kapcsán is azt állapította meg, hogy nem valamiféle aktív, szervezett ellenállás készítette elő az 1956-os magyar forradalmat (János Rainer: *Violence and resistance in Hungary before 1956*. 191–198. old.). Nem tagadható ugyanakkor a szórványos ellenállás ténye, de még ennél is kevésbé hagyhatók figyelmen kívül a latens, a fű alatti „szabotázs” rapszodikus megnyilvánulásai; kivált az utóbbinak volt jelentősége az élet könnyebbé tétele, a morális kitartás szempontjából. Ezt emeli ki egyébként Bátonyi Gábor is, midőn a témával foglalkozó angol történészek (különösen Mark James és részben Mark Pittaway) körében elterjedt vélekedést vitatja, mely szerint a középosztály, de a munkásosztály is kész volt együtt élni, sőt együttműködni a rendszerrel. Bátonyi Gábor például (*The Hungarian opposition and resistance to Stalinism in the early 1950s*, 159–170. old.) kételkedik benne, hogy valóban létrejött volna egy sajátos kommunista középosztályi identitás (ez James tézise), és azt sem tartja igazolhatónak, hogy új munkásosztály alakult volna ki a Horthy-kori helyett (ez Pittaway álláspontja). Az előbbi tekintve igazat adhatunk Bátonyinak, az utóbbi illetően az általa bíralt álláspont tünik megalapozottabbnak. Ez cseng ugyanis inkább össze az ötvenes éveket megvilágító társadalomtörténet-írás eredményeivel (vö. Valuch Tibor:

Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Bp., 2001. 213–232. old.). Bátonyi ráadásul nem támasztja alá téziséit tapasztalati bizonyítékokkal, a forrásanyag, amelyre hivatkozik, kivétel nélkül politikai vezetők (Rákosi, Gerő) irataiból áll, ami önmagában kevés a tétel bizonyításához.

Mi lehetett vajon az a különleges erő, amely 1956 októberében mégiscsak megtörte Magyarországon a diktatúra varázsát, mozgásba hozva a társadalmat a totális hatalom birtokában lévő pártállammal szemben? A kérdésre a *nemzeti felkelés és a társadalmi forradalom* történelmi távlatban tekintett előzményeinek ismeretében adható válasz, el kell tehát mélyedni a tartós *magyar ellenállási hagyomány* kérdésében, hogy tisztázható legyen a Rákosi-kori nyílt ellenállás hiánya ellenére is időlegesen győztes ötvenhat lehetséges belső oka.

Ellenállási potenciál akkor és ott keletkezik, ahol és amikor készen állnak az egzisztenciális és gondolkodási autonómia társadalmi feltételei. Az erőszakos fellépés az állam (beleértve a birodalmi főhatalmat is) túlhatalmával szemben súlyos kockázatokkal jár, s ez feltételezi, egyúttal igényli az autonómiát. Ismételt (rész)siker esetén olyan tapasztalati hagyomány halmozódik fel, amely később ösztönzően hat ezen társadalmi csoportokra, hogy alkalomadtán újból élhessenek az ellenállás lehetőségével. Ilyen belső autonómia birtokában volt Magyarországon a kora újkor századai óta a helyi nemesi, részben arisztokrata, részben közép-birtokos nemesi elit. Ennek történetét fél tucat írás ecseteli a kötetben.

S mi a helyzet a magyar ötvenhat? Az bizonyosnak vehető, a kötet szerzői közül néhányan ki is jelentik, hogy nem a szovjet zóna minden országát egyaránt sújtó terror, nyomor és elkeseredettség érzése volt a magyar ötvenhat közvetlen kiváltó oka. A forradalomhoz vezető út szempontjából számottevőbb hatása lehetett a lázadási potenciál hazai történelmi hagyományának, de az 1956 előtti (az eliten belül: 1953-as) törés is hozzájárult a későbbi robbanáshoz. S van itt még valami, ami általános lelki feltételét jelenthette ötvenhat heroikus kísérletének: az erősen frusztrált magyar

történelmi öntudat és identitászavar ezúttal mobilizáló és nem paralizáló befolyása.

Ezeket a kérdéseket három írás érinti a kötetben. Paul Hollander a „morális küszöb” fogalmát használja annak a helyzetnek a leírására, amely a mindennapi tapasztalatok és a sugallt propaganda, a valóság és az ígéretek közötti nyilvánvaló feszültség, sőt ellentmondás társadalmi tudatosítását illeti (*Crossing the „moral threshold”: the rejection of Communist systems in Hungary and Eastern Europe*, 201–208. old.). Tézise így szól: a kommunista rendszer Magyarországon (1956-ban) és szerte Kelet-Európában (1989-ben) nemcsak azért vesztette el legitimitását, mert elnyomó rendőrállamokat hozott létre, amelyek gondoskodtak az emberek anyagi, társadalmi és kulturális kifosztásáról; hanem az is, hogy durván és folyamatosan megsértették a népek elemi erkölcsi elveit. Kérdés persze, mennyiben léteztek ebben a régióban korábban olyan „népi” erkölcsi elvek, amelyek kétségtelen kommunista megsértése ilyen mértékű felháborodást és nyílt elutasítást szülhetett (hiszen túl gyakoriak voltak itt a diktatúrák már 1945 előtt is). Továbbá: nem lehet-e vajon hozzászokni idővel a hazugság eme politikájához, olyan népi-társadalmi modus vivendi alakítva ki ennek során, amely nem feltétlenül torkollik rendszerellenes akciókba? Ezekre a kérdésekre azonban Hollandertől nem kapunk választ.

Litván György saját személyes példáján, valamikori tapasztalatait rekonstruálva és elbeszélve érzékelteti a lázadási potenciál keletkezését és felszínre törését (*Speaking up: the history of a comment*, 307–312. old.). Ennek lényege abban összegezhető, hogy a zsidó polgári közép-, sőt felsőközéposztály tagjaként 1945 után kommunistává szocializálódó Litván és hasonlórú társai valamikori kommunista voltakban léphettek fel csupán idővel a rendszer ellen. Litván lázadásának első leplezetlen megnyilvánulását a Rákosit lemondásra felszólító nyilvános megnyilatkozása jelentette 1956 márciusában. Nagyszerűen érzékelteti Litván, mi vezetett a társadalomtól való korábbi elidegenedéséhez (és a kommunista hatalommal való feltétlen azonosu-

lásához), majd pedig a társadalommal való (újra)azonosulásához, ami viszont politikai ellenállást szült. Mindez azt sugallja, hogy a lázadásra való képesség – legalábbis 1956. október 23. előtt – inkább előállhatott a bizonyos fokú autonómia birtokában lévő, valamikori hűséges, hivatalosan továbbra is kebelbélinek tartott kommunistákban, mint a teljesen megfélemlített és mindenféle mozgásteret messzemenően nélkülöző (így például a pártaktívaktól is távol tartott), nem kommunista társadalom egyes tagjaiban.

Külön írás szól végül a felkelők egyik sajátos csoportjáról, a „pesti sráckról”, akiknek sajátos motivációjáról és forradalmi kondicionáltságáról korábban is folyt már vita hazai szakmai berkekben (Zsuzsanna Vajda – László Eörsi: *„Saints of the streets”: the participants in 1956*, 227–237. old.). A szerzőpáros vitatja Kozák Gyula tételét, amely a marginális fővárosi fiatalság egy részének anómias állapotát jelöli meg forradalmi mobilizálódásuk tényleges társadalmi hajtóerejeként. A több ezer szabadságharcos pesti srác szociológiai jellemzésére felhozott bizonyítékaik kizárják vagy legalábbis csökkentik az anómiára hivatkozó magyarázat hatókörét. Így arra következtetnek, hogy bár az élettörténeti és származási adatok alapján nem zárható ki, hogy „a felkelésben részt vevők a társadalom leginkább frusztrált, kiábrándult tagjai közül kerültek ki”, e téren érdemben nem különböztek a magyar társadalom többi csoportjától és rétegétől; hiszen akkoriban a frusztráltság szinte minden családot sújtott az országban (234. old.). A kérdés így továbbra is nyitott, miután a Vajda–Eörsi szerzőpáros sem ad pozitív magyarázatot a pesti srácként számon tartottak felkelői magatartásának sajátos társadalmi-lelki okaira.

A Londonban megjelent tanulmánykötet és a vele egy időben kiadott, a Glasgowban tartott 1956-os konferencia anyagán nyugvó másik brit kötet (Terry Cox [szerk.]: *Challenging Communism in Eastern Europe. 1956 and its Legacy*. Routledge, London, 2008.) kiváltképpen jó alkalmat teremt arra, hogy egy időre legalább bekerüljön a magyar múlt egyik-másik

vitális kérdése a nemzetközi tudományos érdeklődés áramkörébe. Ami idővel javíthat a kifejezetten belterjes hazai történelemszakkurzus szellemi állapotán.

GYÁNI GÁBOR

Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor: A tudomány határai

*Typotex, Budapest, 2008. 376 old.,
3200 Ft*

Hol húzódnak a demarkációs vonalak tudomány és „áltudomány” között? A válaszhoz hosszú és izgalmas úton vezetnek el a szerzők.

A tudományok kiváltságos helyzetben vannak más tudásformákhoz képest. Az állam és a gazdasági szféra komoly összegekkel támogatja a tudományos kutatásokat. Az állampolgárok bíznak a tudósokban, adnak a szavukra. Nem véletlenül reklámozzák a fogkrémekeket orvosok ajánlásával. Ezzel szemben a sámánok, auralátók és más tudományon kívüli „szakértők” megítélése jóval bizonytalanabb. Aki kívül reked a tudomány határain, nem részesül a tudománynak járó társadalmi elismerésből.

De vajon minek alapján tudjuk eldönteni egy szellemi vállalkozásról, méltó-e a tudomány címére? Óvatosságnak kell lennünk, amikor a tudományosság kritériumait próbáljuk meghatározni. Ha túlzott elvárásokat támasztunk, akkor azoknak az elismert tudományágak sem lesznek képesek megfelelni. Sokan gondolják, hogy a tudomány racionálisan és objektíven működik, az állításai megbízhatók, alkalmazása sikerre vezet, és az idő előrehaladtával egyre több kérdést képes megválaszolni. A szerzők gondosan megválasztott ellenpéldákon hamar megmutatják, hogy ezeket az igényeket a legkomolyabb tudományok sem elégítik ki maradéktalanul.

A bevezető után a tudományfilozófia történetének rövid összefoglalása következik, azé a diszciplínáé, amely sokáig a leginkább kompetensnek

tartotta magát a tudomány kérdéseiben. A szerzők megvizsgálják, hogy az egyes iskolák milyen kísérleteket tettek tudomány és nem tudomány elhatárolására, és rámutatnak a javaslatok hiányosságaira. Végül arra a következtetésre jutnak, hogy „nem létezhet egyértelmű és egyben használható filozófiai demarkációs kritérium” (76. old.), vagyis egy tudáshalmazról nem lehet pusztán logikai vizsgálattal eldönteni, hogy tudomány-e.

Ezután egy tudománytörténeti kitérő figyelmeztet arra, hogy a különböző korokban más és más a tudományosság mércéje. A ma tekintélyes természet-tudományok többsége a kezdetekben elválaszthatatlan volt bizonyos mágiikus gyakorlatoktól. A számmisztika vagy az alkímia modern szemmel nézve az „áltudományok” mintapéldája, néhány száz éve viszont a tudományos gyakorlat része volt. A tudomány határai tehát az idők során változnak.

A filozófiai és a történeti kitekintés után a szerzők egy harmadik megközelítéssel próbálkoznak, a szociológiaival. Megtudjuk, hogy a tudományos (vagy éppen „áltudományos”) tevékenység megértéséhez nélkülözhetetlen, hogy jól ismerjük magukat a tudósokat, társas viszonyaikat és azt, hogy mit is csinálnak, amikor tudománnyal foglalkoznak. Fontos megvizsgálni az intézményeket is: az oktatás felépítését, a tudományos hierarchiát, a kutatóintézetek működését és a szakfolyóiratok publikálási normáit. A könyv hátralevő részében elsősorban a történeti és társadalmi szempontok jutnak meghatározó szerephez.

Az elméleti fejezetek után néhány „áltudománnyal” ismerkedhetünk meg közelebbről.

Az asztrológiáról kiderül, hogy valódi művelői jóval bonyolultabb elképzeléseket alakítottak ki az égi és a földi dolgok kapcsolatáról annál, amit a bulvárlapok horoszkóp rovata alapján feltételeznénk. Hagyományai nagyon régre nyúlnak vissza. Néhány száz éve még teljes jogú tudománynak számított, de világképe és módszere ma nehezen egyeztethető össze a természettudományokkal. Olvashatunk néhány próbálkozásról, melyek az asztrológia előrelépéseit statisztikai vizsgálatok segítségével kívánták ellenőrizni, de az asztrológusok általában

nem törnek tudományos babérokra. Az asztrológia állításait, tudományatlanságukra hivatkozva, sokan kétségbe vonják, ami gyakran vezet veszekedéshez, jobb esetben vitához az irányzat támogatói és ellenfelei között.

A kreacionista mozgalom az evolúcióelmélettel egyenrangúként szeretné elfogadtatni saját magyarázatát a világ és a fajok, köztük az ember létrejöttére. Különböző irányzatai más-más megfogalmazásban azt állítják, hogy az anyagi világ egy intelligens tervezőtől származik. Ennek alátámasztására azonban kevés pozitív bizonyítékkal rendelkeznek, inkább az evolúcióelmélet hiányosságaira igyekeznek rámutatni. Így nem meglepő, hogy egy felháborodott tudósközösség céltáblájává váltak. Ezek az irányzatok nem kutatási pénzekre vagy akadémiai pozíciókra pályáznak, hanem a nyilvánosságban és különösen az oktatásban szeretnének nagyobb teret kapni. A vita – világnézeti tétje miatt – egyes országokban politikai színezetet kapott.

Több esettanulmány is foglalkozik a történetirással. A példák eléggé ismeretek, és a művelt közvélemény róluk mondott ítélete sem kétséges: a holokauszttagadásról, a „kitalált középkor” elméletéről, a Da Vinci-kódról és földönkívülieknek a történelem előtti látogatásairól van szó. Ezekről a nézetekről is az derül ki, hogy képviselőik nem tudományos igénnyel lépnek fel, hanem a laikus olvasók támogatására – esetleg politikai sikerre – vágyanak. Kisebbségi vagy nagyobb mértékben valamennyi tekinthető összeesküvés-elméletnek, vagyis olyan elgondolásnak, amelyet a tények semmilyen együttese sem képes megcáfolni.

A következő fejezet a parapszichológiáról szól. Ez a diszciplína az emberek érzékszerven kívüli észlelési, illetve telekinetikus képességeit vizsgálja. Módszertana lényegében azonos a kísérleti pszichológiáéval. A parapszichológiai kísérletek során véletlenszerűen kiválasztott kísérleti személyeket jól definiált feladatok végrehajtására kérnek meg. Az eredményeket a kísérletvezetők statisztikai eszközökkel elemzik. Érdekes megfigyelés, hogy – éppen mert sokan megkérdőjelezik a parapszichológiai kutatások létjogosultságát – művelői gyakran rigorózu-